

A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Illyés Gyula* emlékezett rá 1979. november 17-én a Józsefhegyi úti otthonában

A magnóbeszélgetést – Illyésné Flóra jelenlétében – *Harsányi István* vezette

H. I. Szeretném, ha a Magyar Népi Művelődési Intézet történetére vonatkozó néhány kérdésre válaszolnál. Legelőször azt szeretném tudni, hogy 1945-ben miért ajánlottad magad helyett Kereszturyt a miniszterségre.

I. GY. Akkor még pártkoalíció volt, és a parasztpárt mint a kormánykoalíció egyik tagja igényt tarthatott miniszterségre. Mivel a hagyomány az volt, hogy a kultuszminiszternek katolikusnak kell lennie, a parasztpárt engem jelölt mint katolikusnak kereszteltet. Ezt a pártok el is fogadták. Én azonban ehhez se kedvet, se képességet nem éreztem, noha úgy láttam, nagy lehetőség lett volna, ha ezt az állást az ember kialakítja azoknak a nézeteknek a megvalósítására, amelyeket a parasztpárt vallott, amelyekért elég sok küzdelmet kellett folytatni már a kormánykoalícióban is. A parasztpárt tagja volt Keresztury is. Régebről ismertem mint költőt, a *Magyar Csillagnak* is munkatársa, sőt segédszerkesztője is volt. Azt tartottam jónak, vállalja ő ezt a frontot, legyen ő a miniszter. Tudtam, vele mindig meg tudjuk magunkat érteni. Műveltségénél fogva is nagyon alkalmas volt erre, tanár, jó szónok, jó előadó. Emlékszem, egy Andrássy úti kávéházba kértem őt, két rossz fekete között kérdeztem meg tőle, akar-e miniszter lenni, azaz fölhatalmaz-e engem arra, hogy ajánljam erre.

Meg kell mondanom, előzőleg még merészebb tervem volt, hogy esetleg Tamási Áront tegyük oda; Áron erre hajlott is. De Áronnak más szempontjai voltak, és a pártok őt nehezebben fogadták volna el, erdélyi származása és elég egyenesen kimondott nézetei miatt. Ezt is megmondtam Kereszturyinak, illetőleg megkérdeztem, hogy vállalja-e a jelölést. Ő nem nagy örömmel, de mégis – érezve a feladatot – elég ambícióval vállalta. Elég sok keserűséget hozott órá, mert hát a pokolba ment be. A minisztériuma tele volt már az új pretendensekkel. Én csak akkor láttam ezt. Ő az Eötvös Collegium igazgatója volt. Egyszer voltam is nála. Ilyen kérdezz-felelek formában előadás tartására kért meg. Ott voltak az ő „tanítványai”, akik őt már akkor erősen támadták. Azok is, vagy főleg azok, akiket ő hozott be oda. Akik közülük beléptek a kommunista pártba, azok még hagyján, mert azok valamiféle fegyelem alatt voltak. De akik a szociáldemokrata pártba léptek be, hát azok, nyugodtan mondhatom, minősíthetetlen formában gáncsolták őt, s elvették a kedvét, hogy ő ott tevékenykedjen tovább. Keresztury Dezsőt nagyrészt ennek a tapasztalatnak alapján bírtuk rá, hogy hagyja ezt a munkát. Nyugodtan mondom, méltán volt rossz véleménye azokról a diákokról, akik aztán nagyjából a *Haladás* című lap munkatársainak indulatát, szemléletét követték. Jöj-jön el hát inkább miniszternek. Így vállalta el mint kisebb rosszat.

H. I. Milyen lényeges szerepet szántatok akkor neki? Mit vártatok az ő miniszterségétől?

I. GY. Csak az értelmet. Haladó volt, kitűnő ismerője a magyar irodalomnak, irodalomtörténetnek, következésképpen a magyar sorsproblémáknak is. Meg voltam győződve, ővele emberileg tudok még vitázni is. Ha valamit nem tudunk megvalósítani, akkor azt ő tudja kitapogatni, hogy miért is, és órá esetleg hallgatok. Akkor-e vagy később, pontosan már nem emlékszem, hogy levittem egyszer még Zengővárkonyba is, hogy Fülep Lajossal találkozzék. Igen, akkor már miniszter volt. Így aztán kialakult egy olyan haladó, magyar sorsproblémák iránt is érzékeny munkaközösségnek a ké-

pe, amit én már abban az időben nagyon fontosnak tartottam. Végzetesnek ismertem fel, hogy ezt nem engedték kifejlődni. Ma is az a hitem, ha a demokrácia ezen az úton fejlődött volna, más volna szellemi életünk.

H. I. Egy okmányban az van, hogy Illyés Gyula az Írószövetség elnöke volt. 1946. július 16-án kelt az az okmány. Te akkor elnöke voltál az Írószövetségnek? Vagy valamikor máskor?

I. GY. Nem. Nem voltam elnöke.

H. I. Én is így tudom. Sőt, azt hallottam, hogy azt mondtad, hogy nemcsak hogy elnöke, de még tagja sem leszel az Írószövetségnek, ha Németh Lászlót nem veszik fel.

I. GY. Ez pontosan így volt. Fölmerült, hogy én legyek elnök: az én nevem megfelelőnek kínálkozott. A *Magyar Csillag*, a *Nyugat* volt szerkesztője, a Szovjetunióban is jártam, mindenki emellett volt. Emlékszem, mikor Rákosi bemutatott Vorosilovnak, megértettem: „Itt a legnagyobb élő magyar író, s a magyar baloldal leghitelesebb képviselője.”

H. I. Közelítsük meg egy kicsit jobban mostani témánkat. Hogyan vetődött fel szerinted a Magyar Népi Művelődési Intézet alapításának gondolata?

I. GY. A mi népi mozgalmunk egybefűződött akkor már a parasztpártnak a földalatti mozgalmával. A *Szabad Szó* volt a párt lapja. Ott minden héten voltak ilyen szerkesztőségi tanácskozások, értekezletek írogató vidéki parasztemberekkel. Igen sok olyan ember volt már köztük, akik a régebben kiformalódott népfőiskolák mozgalmában is ott voltak mint tanítványok. Nem tudom, miféle sajátos formái is voltak ennek; én a svéd parasztfőiskolák mintája alapján lelkesedtem értük. A magyar forma legáldozatosabb gigondolója és megvalósítója Németh László volt. Már a két háború között jártam Sárospatakon, s ott az Ujszászyékat meg a többieket is megismertem, előadásokat is tartottam a népfőiskolán. Ott már ez kialakult. Németh és a többiek, Bibó, akkor már odagyülekeztek ehhez a parasztmozgalomhoz. Nagy gond volt, hogy a parasztfiatalokat hogy lehet úgy műveltté tenni, hogy ne hagyják el a falut. Azt láttuk mi tragédiának, az olyan „kiválasztódást”, hogy mindig egy uralkodó osztály emeli ki a parasztságból az értékeseket, és úgy átneveli, ha nem is éppen a maga szolgálatára, de eltávolítja őket a falutól. Az én gondolatom is már régebről az volt, olyan paraszti műveltséget teremtsünk, amelynek az emberei valamiképpen ott maradnak a faluban, ott lesznek akár intellektuális vezetők is, de még szerencsésebb, ha nem: megmaradnak paraszti kétkezi embereknek, de mégis éppolyan tagjai a szellemi életnek, mintha valaki Pesten tanár. Például Kurucz János Mogyoródon, akit szintén Sárospatakon ismertem meg.

H. I. Most arról szeretnék hallani valamit, hogy szerinted konkrétan hogyan merült fel az intézet alapításának terve. Van-e erről valami emléked?

I. GY. Hogyne: Némethtel – aki családjával melleleg éppen ebben a szobában élte át az ostromot – már a nehéz napokban, mikor reméltük, hogy új rezsim következik, arról is beszélünk, hogy abban mi volna az igazi feladat. És akkor mondtuk, ha nem tudjuk is, milyen kormányzat, milyen világnézet alakul ki, de az, hogy a népet műveltté kell tenni, erre nekünk nyilván lehetőségünk lesz. Némethet méltán nevezik tervkovácsnak – az ő agyát csak meg kellett érinteni, mint egy villamos áramot, s már szikrázta az ötleteket. Ő tudott sokat a hajdani partikulákról, a református kollégiumok kitűnő találmányáról. A beszélgetés során gyorsan kialakult, hogy ő erre dolgozzon ki valami tervet, s ha megváltozik a világ, akkor próbáljunk ilyet csinálni. Ezt még a felszabadulás előtt terveztük. Később belejátszott ebbe is, amire én nem számítottam, hogy milyen heves támadást fog kapni a magyar irodalom egypár legkitűnőbb embere. Zsolt Béla fejét követelte Némethnek, Veres Péternek, Kodolányinak, Tamási Áronnak, nekem. Hogy a magyar demokratikus polgárság ilyen hangot üt meg, erre nem

gondoltunk. Németh volt a legfőbb támadási pont, fokozottan illet, kellett őt védeni. Ez lett hirtelen a fő cél, mégpedig úgy, hogy ő ne is érezze a védelmet; olyan érzékeny volt. Hanem rögtön munkát, feladatot adni neki; azt hittem, ha a munkába belemerül – a tanügy volt mindig a fő gondja –, akkor tettel fogja bebizonyítani, hogy mind az rágalom, amit eszméiről mondanak.

H. I. Maga a megalapítás – az én dokumentumaim szerint – úgy történt, hogy Keresztury összehívott egy „agytrösztöt” 1946. július 12-re és 13-ra, amikor az ő miniszteri előszobájában tárgyalt a társaság, és elhatároztátok, hogy megcsináljátok az Intézetet, amelynek az elnöke természetesen Illyés Gyula lett, titkára pedig Gombos Imre. 16-án Farkas László miniszteri tanácsos segítségével meg is történt aztán a rendelet végleges formába öntése, 16-i dátummal még ki is adták, ugyanezen a napon kijelölték az elnöki tanács tagjait, 18-án a rendelet megjelent a Hivatalos Közlönyben, tehát fantasztikus gyorsasággal követték egymást az események.

I. GY. Ennek a magyarázata az, hogy a tervet nem kellett itt már az emberekkel megértetni, hiszen Keresztury világosan látta, harci társunk volt a *Nyugatnál* meg a *Magyar Csillagnál*, nagyon jól látta, hogy mi van itt veszélyben – a magyar irodalom legnagyobb tehetségei, rögtön elfogadta.

H. I. Jellemzőnek tartom, hogy Keresztury, a zalaegerszegi polgármester fia megcsinálja a Magyar Népi Művelődési Intézetet, Ortutay Gyula pedig, a magyar néprajz nagyja, megszünteti azt. Tragikomédia volt ez.

I. GY. Ortutaynak egyik nagy tragikus tévedése volt ez.

H. I. Az elnök és a titkár mellé kellett még egy igazgatóféle, s akkor, 13-án meg is született a személyi javaslat, aminek következtében én lettem az igazgató.

I. GY. Egyrészt a sárospataki név, Harsányi, tudtam, hallottam rólad, talán előzőleg beszéltem is veled. Talán nem is tudhattad, hogy miért beszélek, azt éreztem, erre alkalmas vagy.

H. I. Keresztury azt mondta, hogy éppen azokban a napokban találkozott Képes Gézával, s köztük is szóba kerültem én, aki akkor éppen bevethető voltam. Kovács Máté is mellettem volt ebben... Most még a KIÁLTVÁNY keletkezéséről szeretnék hallani valamit. Én ezt remekműnek tartom, most is köszönöm, és gratulálok neked hozzá, harminc év múlva. Enélkül nem lett volna Intézet. Nem alakulhatott volna ki úgy, ahogy valójában kialakult.

I. GY. Írásművet mindig az tesz jóvá vagy rosszá, hogy eltalálja-e az ember, hogy fontos közlendőt kikkel kell megértetni. A KIÁLTVÁNY igen lényeges nemzeti gondot akart közölni roppant egyszerű parasztemberekkel. Ennél ragyogóbb és ugyanakkor igazabb írói feladat kevés van. Hogyha nekem ezt franciául, szonettben kellett volna megírnom, hamarabb meg tudtam volna csinálni, mint abban az egyszerű formában. Baj belőle épp azért lett, mert világos volt és egyszerű.

H. I. Kinek volt ez baj?

I. GY. Ezért támadták, rögtön.

H. I. Félreérthetetlen, igaz írás volt. Ezzel indultunk, erre hivatkoztunk számtalanszor, s özönnel jöttek hozzánk az emberek. Rengeteg levelet kaptunk rá.

I. GY. Te túl betűtisztelő vagy...

H. I. Így volt. Sajnos, a levelezésünk anyaga elveszett. A megszüntetési pánikban Andrassy Kurta szerint napokig az iratokkal tüzeltek.

I. GY. A hatást én abban látom, s ez, ami fájdalmassá teszi a sikertelenségünket, illetőleg a mozgalom elgáncsolását, hogy mennyi olyan műveltségre kész ember volt akkor a parasztság körében, aki ilyen úton akart előrejutni a kultúrában. A parasztok ott

maradnak a falun, ott tanítjuk őket, nem szakadnak el, a családi viszonyok nem bomlanak föl. Azokban az esztendőkből ez szinte történelmi telitalálat volt. Ettől riadtak meg mindazok, akik a parasztságot és a proletariátust felülről akarták vezetni; önhitt, „felső” műveltségi göggel, hogy ők tudnak mindent.

H. I. Remek megfogalmazás! – Most arról mondj valamit, hogy került sor 1946 nyarán arra a bizonyos Csicsikov kocsiján megtett útra. Volt-e annak egy korábbi előzménye a Dunántúlon? Úgy tudom, hogy te jártál ott, de nem Némethel.

I. Gy. Még a két háború között volt ez. De nemcsak én, hanem mások is jártak falvakba a két háború között. Volt már nekem ilyen tervem, mikor lementem Zengővárkonyba, annak idején, a harmincas évek derekán, Fülephez. Az már ilyesféle volt. Megnéztem én is a baranyai falvakat, Kodolányi már előbb végigjárta a BARANYAI UTAZÁS-ban. Tehát volt ilyen falujárás, még ilyen célzattal is. Azt hiszem, '42-ben történt, hogy Németh és én elindultunk Tihanyból azzal, hogy végigmegyünk közös szülővidékünknek közösen ismert falvain; meg-megszállunk, és ott tán meglátjuk, mit lehet még ilyen szempontból is csinálni. Valóban, így vándoroltunk, csináltuk meg az egész utat, előbb vonaton, de Balatonszentgyörgytől már gyalog mentünk. Lementünk, először az én sógoromhoz, testvérnénémhez Ödönpusztára, azután Szilasbalhára, az ő rokonaihoz. Ottan már néztük is, mit lehetne csinálni ilyesmit. A gondolatot Simontornya adta, ez Rácegresnek a közelében van, én ott jártam elemibe, ott is megszálltunk, még-hozzá az ottani orvosnál. Ott hallottam én már előbb nagy humorosan, hogy a simontornyai vár, ami ma gyönyörű műemlék – eladó! Története az, hogy azt, miképp, nem tudom én, a Zichy család örökölte, de nekik csak teherterhelés volt. Az adót se akarták fizetni, szívesen megszabadultak volna tőle. Fölkínálták a községnek, hogy akármilyen értékben is, de vegye át, hogy ne önekik legyen vele gondjuk. A község 75 pengőre becsülte... Gyönyörű épület volt. Kiss bácsi, az orvos, gyerekkoromból jó ismerősöm – ő volt a pusztára kijáró uradalmi orvos –, ismerte az egész családot. Mi, a mindenütt népfőiskolát tervezők, mit mondhattunk? Ebben a várban igazán gyönyörűt lehetne csinálni. Onnan a falvakba szétrajzogatni valamilyen kultúrmozgalmat! Mondom, ez még a két háború között volt.

Némethel itt is rendszerint rokonoknál szálltunk meg. Tanítók voltak, az én részemről gazdatisztek, iparosok meg hasonlók. Tehát már akkor lezajlott egy csicsikovi utazás. Így, amikor '46-ban föl akartuk deríteni, milyen is a visszhangja az én kiáltványomnak, és mi a lehetőség, akkor azt mondtam, menjünk neki az országnak most már autón, ha kapunk bármily rossz kocsit vagy motorbiciklit. Menjünk föl kezdetnek Pestről Sárospatakig, és ahol alkalom van – akkor már volt valami levelezés a ti réveteken is –, álljunk meg, és beszéljünk. Bámulatosan jól sikerült. Összehívtuk a falu intellektueljeit, orvos, pap, tanító, állatorvos, de tanult parasztot is. Aztán előadtuk a tervet... Előadtuk! Én bevezettem három mondattal, hogy ki ez a Németh László. Úgy nézzenek rá, hogy milyen ember áll itt maguk előtt, és a röstellkedő Némethből bugyogva, boldogan föltört a tanári tudás, a tanítási buzgalom. Olyan sikerünk volt, hogy mire elérkeztünk föl Sárospatakra, az volt a meggyőződésünk, hogy ez a csata, az eszmei csata meg van nyerve. Még az is megtörtént, hogy – a reformátusok ebben jobban mozogtak, és a katolikusokkal is összefogtak, még a plébánosokkal is. Hozzá kell tennem, a falusi intelligencia akkor még meg volt riadva. Akkor még igen intelligenciaellenes hangok is voltak. Boldogan kapcsolódtak volna be valami olyan demokratikus mozgalomba, ahol ténylegesen az értékükkel tudtak volna hitet tenni a haladás mellett.

H. I. Keresztury azt mondja, hogy Németh erről a csicsikovi útról jelentést írt, de, sajnos, az elkallódott. Te tudsz ilyen jelentésről?

I. GY. Nem emlékszem. Nyilván így volt. Németh sokat jegyzett.

H. I. Milyen kár, hogy az nincs meg, viszont jó, hogy a HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA elég alaposan foglalkozik ezzel az úttal... Most egy ugrással megkérdezem, hogy mit tudsz Takács Ferencről. Keresztury figyelmeztetett, hogy őt nem lehet kihagyni ebből a megemlékezésből.

I. GY. A pártokkal nekünk rögtön rossz volt a viszonyunk. A kommunisták – Révai, sem Rajk – nem tudtak erről. Nemigen láttak benne világosan. Akármennyire nem voltam egy véleményen Révaival, nemcsak politikailag, taktikailag, de még emberek megítélésében sem, de Révainak volt érzéke az érték iránt. Láttam már, kicsoda Németh, noha azért erősen támadta is. De a szociáldemokráciánál olyan visszhangot találtam, amiről érdemes volna egyszer elmélyültebben beszélni. Hozzávetőlegesen most adták ki a dokumentumait a magyarok kitelepítésének Csehszlovákiából. Megrendítő! Kétszázezer embert telepítettek ki, világ szégyenére, vagonban, puskatussal csendőrök verték a magyarokat, a magyar nyelvűek egy részét ideát a Dunán, más részét föl a Szudéta-vidékig; oda mint rabszolgákat küldték föl, családjuktól megvonva; öngyilkosságok, kétségbeejtő helyzetek, minden, és mindez a demokrácia – akkor még a koalíciós demokrácia – alatt. Végül még a kommunista pártok is szembe mertek az akkori, mondjuk így: sztálini nemzetiségi megoldással helyezkedni. Azt hiszem, még Révai, Rákosi is elítélő hangot mondott. A szociáldemokraták – ki lehet keresni a *Népszavá*-ban! – vezércikkben a magyarok ellen beszéltek. Igazat adtak a cseheknek. Szociáldemokrata politikusokból és képviselőkből delegáció ment át Csehszlovákiába, végigjárta a magyar falvakat – meg lehetne nevezni, kicsodák –, és azt jelentették írásban, hogy semmi baj nincs, nem is volt. Ingerültség fogott el, mert nem a hazaárulásnak, hanem a népárulásnak olyan tünete volt ez, hogy ámulva álltam ennek a jelenségnek a megtapasztalásánál. Ezekben volt valami alapingerültség. Kivétel volt Takács Ferenc. Hódmezővásárhelyi, derék, régi jó ö-vel beszélő ember, őt szintén régről ismertem még, a két világháború közti időből. Vele megértettük egymást. Én általa szerettem volna szót érteni – hiszen szociáldemokrata volt, képviselő, államtitkár –, magyarázza meg pártja intellektueljeinek, szakadékba mennek, ha ezt követik, ezt a tömegellenességet. Hozzá kell tennem, a *Népszava* rágalmazó mondatokat leírt rám vonatkozóan is. Nem egyszer majdnem becsületbíróságot akartam kérni. El volt velük mélyen rontva a viszony. Meg kell mondanom, az egész szociáldemokrata pártot pesti publicistái vezették akkor, nem látták az egész országnak a működését és lelkiállapotát.

H. I. Most megerősítve látom Kereszturynek azt a nyilatkozatát, hogy ne feledkezzenek el Takács Ferencről, mert kitűnő ember volt, és ebben a vonatkozásban is meg kell az ő érdemeit említeni.

I. GY. Messzemenően. Ő is támadták aztán, no de ő egy olyan remek kiállítású, magas, olyan „kunfajta” alföldi volt, értelmes szónok, művelt. Parasztszármazású kőművessegéd volt, szívéhez szólt, hogy a parasztságból vezetőket neveljünk. Nem lehet kihagyni az Intézet történetéből sem, támogatót minket.

H. I. Most már csak az Intézet életének befejeződéséről kell beszélünk. Hogy indult meg mégis a lavina, milyen utakon, esetleg Ortutaynak volt-e ebben oroszlánrésze, vagy kinek?

I. GY. Nem! Legfeljebb az oroszlán juttatott neki combot. Ez már pontosan összefügg a *Válasz*-körrel is. Mért fojtották meg a *Választ*? Annak a korszaknak a legjobb folyóirata volt. Minden vallásfelekezeti, világnézetre való tekintet nélkül, a legjobb erők dolgoztak benne: Pilinszky, Weöres, Vas István, Szentkuthy stb., a modernek is. Megindult ott is valami jó szellemi mozgalom, többek közt a parasztság érdekében is. Annak is,

hogy úgy mondjam, csak olyanféle pajzsa voltam, mint az Intézetnek. Az „ügyvivő” ott Sárköziné volt.

H. I. '46-ban lehetett, mert emlékszem Némethnek egy mondatára a HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA II. kötetében, aminek megvallom, nem nagyon örültem: Illyésnek új játék volt már, akkor indította meg a *Választ*. Igen, hát te ismerted Némethet, hogy neki vannak ilyen apró dolgai, mondatai. Ezért is becsüllek én téged rendkívüli mértékben: mégis az a megkérdőjelezhetetlen barátság, ami téged hozzá fűzött, mindig élt. Emlékszem, egyszer azt mondtad nekem, mikor a Németh szövegén valami picit változtattunk, megsértődött és felháborodott, meg ne sértsétek a Némethet, mert vegyétek tudomásul, hogy nekem a Németh barátsága van olyan fontos, mint az Intézet.

I. GY. Nem kell azért túlozni. Ez nem barátság alapján volt, hanem tisztesség dolga, értékvédelem. Pontosan ez volt Szabó Lőrinc esetében, Déry Tibor esetében; jó egy-pár nevet mondhatnék még. Akit üldöztek, aki nem érvényesülhetett, ez a babitsi, osvátói örökség volt, ami rám szállt valahogyan, és ez kötelezettség volt... Most a felbomlásról. Mikor az egyesült párt vette kezébe az irányítást, vagyis amikor a szociáldemokraták és a kommunisták összehangolódtak, nem az a lényeg, hogy ténylegesen mikor történt meg a pártegyesülés, hanem amikor a két párt már közeledett egymáshoz. Ebben benne volt Révainak az a taktikai fogása, hogy a szellemi vezetés, az csak egy vonalat követhet, tehát nem engedhető meg ez a dolog. Még egyenesen nem támadhatta a *Választ*, de meg kell mondani, hogy nem „fer” alapon tette. Parasztiatokkal íratott cikkeket a *Válasz* ellen, azokkal, akik őszinte szívvel voltak az ő hívei, és azt remélték, hogy az a vonal, amit ő képvisel, az hozza meg a szellemi felszabadulást. Röviden: az egész népi mozgalmat a sztálini politika alapján halálra ítélték. Nem közvetlenül jelentették be, éppen csak a *Válasz* nem kapott papirost, aki oda írt, nem ment előre sehol, megbélyegzést kapott, származásra, munkás- vagy parasztszármazásra való tekintet nélkül. Így indult intézkedés a mozgalom ellen, amelynek az volt az elve, hogy a népet a nép vezesse, a nép vezetői a népből emelkedjenek ki. Kardinális ellentét volt ez az akkori szocialista mozgalomban. Így folyt a nem tiszta eszközökkel végzett elbuktatás.

[Itt *Illyés törölt egy részletet.*] A *Népszaváról* én is leírtam, hogy hazudik. Szegény Ries, aki akkor igazságügy-miniszter volt, már készítette a koncepciók pört a népi írók ellen. Borzasztó maffia volt ez, túlhaladva még a hagyományos koncepciókat is.

H. I. Andrásy Kurta említi, hogy akkor nagy „narodnyik”-per volt előkészületben. Így volt ez?

I. GY. Ez még a Ries-ügy... A történelem groteszksége, hogy ezeket előbb letartóztatják, mint ahogyan a pör megindult volna.

H. I. Franciaországi utad idején te ebből az előkészületből észleltél valamit? Figyelted onnan a magyarországi változásokat?

I. GY. Nem. Én Franciaországba azért mentem ki, mert ott is volt egy ilyen népi intézet, Maison de la Culture. Jártam az ő intézetükbe. A FRANCIAORSZÁGI VÁLTOZÁSOK című könyvemnek az elején, ha jól emlékszem, le is van írva, hogy benne volt a mi paraszt- és munkásneveltető elgondolásunkban: sorra látogatjuk külföldön mindazokat a helyeket, ahol ilyen törekvések voltak. Már a népi intézetben elképzeltem olyat, hogy magyar parasztfiúkat küldünk külföldre, ahol a parasztság már kidolgozott valami új életformát. Erről Boldizsár Ivánnak volt, még a két háború között, kitűnő kis könyve: DÁNIA, A GAZDAG PARASZTOK ORSZÁGA. Én a skandináv parasztművelődési formát tanulmányoztam. Azért mentem el Dél-Franciaországba is, hogy ott szintén megnézzem ezeket a műveltségi formulákat, s egyáltalán a dél-franciaországi települési formát.

H. I. Jól emlékszem, az Intézetben belül volt egy mozgalmunk parasztszeminárium

címen. 1947 decemberében, 1948 januárjában és februárjában hetenként tartottunk egy-egy összejövetelt, amelyeken előadások hangzottak el, könyveket beszéltünk meg. Ebben a sorozatban számoltál be te is franciaországi utadról, telt ház előtt, egy remek előadásban. Kár, hogy akkor még nem volt magnó, és nem regisztráltuk. Bibó is ebben a sorozatban tartott előadást az Erdei parasztsággonceptiójáról... Amikor hazajöttél, Gombos Imre, aki Szathmáry Lajossal és Ujszászy Kálmánnal együtt három hónapig tanulmányozta, éppen az említett program keretében, a svédországi népfőiskolai mozgalmat, felkeresett téged január derekán. Ekkor te azt mondtad neki – ismétlem, 1948 januárjában –, hogy alá van aknázva az egész Intézet, csak nem tudjuk, mikor robban. Ezt milyen impressziódra, milyen közlésekre építetted?

I. GY. Akkor már eléggé láttam ezeket a támadásokat. Hozzá kell tennem, amit még ugyancsak az akkori szociáldemokraták rovására írhatunk, a békeszerződések ügyét. Mozgalom indult informálni a külföldet a jó magyar békülési törekvésekről, és valamit megmenteni ebből a cseh kitelepítések következményeiből. Pártközi konferencia volt arról is, hogy a magyar békeküldöttség milyen szempontokat képviseljen. Erre a parasztpárt Farkas Ferencet és engem küldött ki. A mi álláspontunk az volt, hogy a magyar kormány az etnográfiai határokat tegye magáévá, és népszavazást kérjen ezeken a helyeken. Ma is látom – nem nevezem meg, de előttem van az arca is –, felállt egy szociáldemokrata intellektuel, s engem személy szerint, meg Farkas Ferencet is, aki gazdasági ember volt, fölényesen lekezelt, hogy most már nem az országhatárok számítanak, az új világban, hanem a gazdasági szerződések, és Csehszlovákia és Magyarország úgy egymásra van utalva, egy ipari és egy mezőgazdasági ország, hogy csak arra kell törekedni, hogy a csehekkel már most előkészítsük a gazdasági szerződéseket, és semmi vitát ne provokáljunk határkérdésekben. Engem ez is ámulatba ejtett, miért nem magyarazzuk ezt meg majd később a cseheknek. Erre megint leintést kaptam: nacionalista, sovíniszta vádat... Haraszi Sándor képviselte akkor ottan a kommunista pártot – régi barátom volt még az illegális időkből –, akkor én neki beszéltem arról, mit lehet itt csinálni. Szomorúan mondta: ellenetek itt olyan dolog folyik, hogy arról jobb nem beszélni. Ez a békeszerződés előtt volt, de ez folytatódott odakint is. Láttam, hogy alakul a hiedelem, amely azt tételezi fel, hogy ha a szocialista országok fegyelmet tartanak, és nem beszélnek a saját dolgaikról, akkor valami megoldódik. Bennünket tehát el kellett hallgattatni... Ekkor merült fel, hogy mi „eladtuk magunkat” a Gömbös-kormányoknak... Te tudod jobban a latin mondást: rágalmazatok bátran. [H. I.: *közben: Audacter calumniati, tamen aliquid haeret. Rágalmaz merészen, valami csak odatapad...*] Ez volt a módszerük. Még most is, egy hónappal ezelőtt olvastam, hogy felkínálkoztunk Gömbösnek... Szóval ebből az egyszerű tényből, hogy ott voltunk, egy negyven évig tartó rágalmat lehet csinálni, hát el kell ámulni. A latin mondás, lám, igaz. Aliquid haeret...

H. I. Mondd, Ortutay ezekhez hogy viszonyult?

I. GY. Van a karrierjében jó egypár olyan pont, amit én nem látok világosan. Az, hogy ő odaadta a nevét erre, és nem értesített bennünket – a *Nyugat*, a *Magyar Csillag* munkatársa volt! –, augurok közti szóértés is lehetett volna köztünk. De ez beletartozott már abba, hogy nem alulról kell egy mozgalmat vezetni, hanem diktatórikusan. A centrális demokrácia nagyon messze volt. Később ő is megbánta. Ahogyan szegény Erdei, szegény Darvas ugyancsak, akikkel mi ebben az időben szintén szemben álltunk, épp ezek miatt a dolgok miatt. Hozzá kell tenni, hogy Erdei is, Darvas is személy szerint igen tisztességesen viselkedtek. Mikor baj volt, segítettek embereken, s például mikor Szabó Lőrincet börtönbe, az Andrassy útra vitték, Erdei eljött velem oda éjszaka. Ak-

kor belügyminiszter volt. Darvas is segítőkész volt. Velük vitáztunk, de mikor kiderült, hogy már – hogy mondjam – nem elvekről van szó, hanem igazságtalanságokról, akkor velük sem lehetett beszélni.

H. I. Arra már rögtön az elején, még a magnó bekapcsolása előtt válaszoltál, hogy nem emlékszel az Intézet elnökségéről való lemondásodat megelőző levélváltásra. En láttam a te kéziratos lemondásodat, amely 1948. május 19-én kelt, s azzal kezdődik, hogy válaszolva május 7-én kelt leveledre stb. Nyilván valami felszólítás volt a levélben, hogy légy szíves, mondj le, vagy ilyesmi.

I. GY. Akkor már világos volt minden, hiszen már a *Választ* is elnémították. Akkortájt jelent meg a *Szabad Népb*ben a cikk: A VÁLASZ A LEJTŐN... Révai íratta, majdnem szájba rágta, nagyon tragikusan, mert B. Nagy László írta, aki parasztfiú volt, s később öngyilkos lett.* A tragédiák sorozata folyt akkor.

H. I. Amikor 1946 júliusában az Intézet elnöki tanácsának tagjait kinevezték, hat tagot kellett volna kinevezni, de csak ötöt neveztek ki. Meggyőződésem, hogy a hatodik hely Németh számára maradt üresen, csak hogy akkor még ezzel várni kellett. Később sem került rá sor, sőt dr. Kiss Sándort, a Parasztszövetség igazgatóját is hamar felfüggesztették a tagság alól. Tudsz-e róla, hogy ez az elnöki tanács csinált valamit, mert én nem tudok róla, hogy ez valójában működött volna.

I. GY. Némethtel úgy volt, de a tanács munkájáról én sem tudok. Én akkor már látam, hogy aki abba a házba bejön, az veszélybe kerül.

H. I. Szeretném, ha befejezésül megmondanád, hogy most, harminc év múlva, mi az értékelő véleményed erről az intézetről, amit te csináltál, hogy vállalod stb. Csak somnásan.

I. GY. Változatlanul azt mondom, kétféle demokrácia van. Megnyerni a tömegeket, és azután közösen kialakítani egy civilizációt, vagy pedig dolyfösen, valami szent ige tudatában, rájuk erőszakolni, ha ugyan ez demokrácia? Én óriási vállalkozásnak, kísérletnek érzem ma is azt, hogy a munkásságot és a parasztságot ott helyben nevelje meg az ember, tehát ott maradjon a műveltség az eke mellett, a satupad mellett. Jó egypár-szor másutt is kifejtettem. Olyan rétegből származom, ahol ilyen férfiak voltak, kitűnő mesteremberek, akik kitűnő elmék is voltak: kitűnő parasztoakat, pásztorokat, iparosokat ismertem, akik végezték jól a maguk munkáját, de nagy kultúrmunkát is végeztek a faluban, az olvasási műveltségükkel is. Volt alapjuk. Ma is ezt tartom a század nagy kísérletének; nemes dolog bukott itt el. A legjobb bizonyíték, hogy akik elbuktatták, azok is elbuktak, és méltán sajnálták, hogy ilyen dolog elbuktatását vállalták.

H. I. Hálásan köszönöm nyilatkozatodat, hogy fogadtál.

H. I. *megjegyzése:* Az 1979. nov. 17-én felvett magnószöveget november 20–21-én áttetem gépirásba. A szöveg hitelességéért én vállalom a felelősséget. Nyilvánvaló, hogy a szöveg átírása nem betűről betűre történt, hiszen minden magnófelvételen akadnak ismétlések, torokköszörölések stb. stb. A szöveget ezért 1980. február 27-én lektorálás végett elküldtem Illyésnek. Elég sok ceruzajavítással kaptam vissza. Néhány sort ki is húzott az eredeti szövegből. Ezek főleg az indulat fűtötte keményebb fogalmazású mondatok voltak. Az Illyés által javított példány, valamint a magnófelvétel most is, 1982. nov. 28-án is birtokomban van.

* Illyés Gyula ebben téved: a *Szabad Népb*ben A VÁLASZ A LEJTŐN című, aláírás nélkül napvilágot látott cikkről utóbb kiderült, hogy annak Lakatos Imre volt a szerzője. (A szerk.)